

Bernáth László: A felvilágosodás (meg)haladása

(Steven Pinker: Enlightenment now. The case for reason, science, humanism, and progress. Penguin, 2018)

Az utókor gyakran hálátlan. Különösen akkor, ha úgy véli: a jelen problémái a múltunk örökségei. És úgy tűnik, hogy az ismét a szélsőségek felé tolódó jobb-, illetve baloldali intellektuális körökben valószínűtlen konszenzus van kialakulóban. Eszerint a jelen problémái a felvilágosodásban gyökereznek, ezért szakítanunk kell – legalábbis részben – e korszak örökségével.

A jobboldaliak mindig is ambivalensen, sőt, sokszor ellenségesen álltak a felvilágosodáshoz. Manapság a jobboldalon ismét egyre népszerűbb az a gondolat, hogy a felvilágosodás túlzott racionalizmusa az intézmények és az úgynevezett „szakértők” jelentőségének túlértékeléséhez vezet a nemzet, a vallás, illetve a karizmatikus vezetők rovására, ami a politika néptől való elidegenedéséhez, hovatovább a nemzeti érdekek háttérbeszorításához és a vallási értékek elsorvadásához vezet. Ezért az intézményeket és a szakértők tevékenységét alá kell rendelni a nép, a nemzet és a vallási értékeket képviselő karizmatikus vezetőknek, amelyek így elveszítik korlátozó (vagy sok jobboldali szerint: bénító) funkcióikat. Baloldalon ezzel szemben (ismét) egyre többen vélik úgy, hogy a felvilágosodás racionalizmusa ellenséges ideológia. Ugyanis ez a racionalizmus összekapcsolódik azzal a hittel, hogy a világban minden létezőnek, így az embernek is, a tudomány által feltárható természete van, s csak e törvények ismeretében lehetünk képesek lépésről lépésre javítani a társadalmon. A dolgok természetébe, s különösen az emberi természetébe vetett hit azonban feszültségben áll azzal a vízióval, amely szerint a kapitalista társadalom – ami szerintük majdhogynem minden rossznak a gyökere – forradalmi lebontásával teljesen szabadon rendezhetnénk be az igazságosság értékét a középpontba helyező társadalmi rendet. A baloldali és jobboldali szélsőségeket motiváló narratívákban a felvilágosodás öröksége a haladás akadályaként jelenik meg.

Steven Pinker *Felvilágosodás most. Védőbeszéd az értelem, a tudomány, a humanizmus és a haladás mellett* című könyvének részben éppen az a célja, hogy megmutassa: e nézetek elhibázottak. A valóság az, hogy a felvilágosodás értékeinek következetes és mindenre kiterjedő érvényesítése a haladás záloga. Ezt a Harvard nyelvészeti és kognitív tudományokat kutató professzora elsősorban nem intuíciók segítségével vagy csak egy szűk kör számára befogadható, „tolvajnyelven” írt filozófiai eszme-futtatással kívánja megalapozni, hanem – a felvilágosodás szellemében – a lehető legobjektívebb módon: adatok elemzésével. Pinker nem bízza a véletlenre: összesen 78 különböző grafikon segítségével és számtalan adattal támasztja alá, fejezetről fejezetre, hogy milyen példátlanul dinamikus haladást tudott az emberiség felmutatni a felvilágosodás óta eltelt évszázadok során. A második részében, amely a könyv legeredetibb és legjobban megalapozott szakasza, Pinker e táblázatokkal bizonyítja, hogy a felvilágosodás eszméinek gyakorlatba ültetése óta – tehát nagyjából a XVIII. századtól kezdve – milyen drasztikus mértékben növekedett az emberiség várható élettartama, vagyona, mennyit javult a közbiztonság, valamint az egészségügyi és élelmezési helyzet, milyen óriási mértékben csökkent a háborúknak, a terrorizmusnak és a természeti katasztrófáknak való kitettség, és minden ellenkező híresztelés ellenére világszinten nagyobb a vagyoni és politikai egyenlőség, mint bármikor korábban. Ráadásul az életszínvonal fejlődése nem szükségszerűen vezet el bennünket ökológiai katasztrófához, hiszen a legfejlettebb gazdaságok egyre kisebb részben támaszkodnak olyan technológiai megoldásokra, amelyek jelentősen rombolják környezetünket.

Leszámítva az egyenlőtlenégről és az ökológiai katasztrófáról szóló fejezetet, nehezen vitatható, hogy Pinker eléri célját: a grafikonok meggyőzően igazolják, hogy az életszínvonal majd összes aspektusát tekintve robbanásszerű fejlődésen ment keresztül az elmúlt háromszáz évben. Mivel ez nemcsak párhuzamosan zajlott a felvilágosodás

három legfontosabb gondolati elemének gyakorlatba ültetésével, de az előbbi jól magyarázható az utóbbival, ezért Pinker szerint nem túlzás azt állítani, hogy a felvilágosodás tekinthető e robbanásszerű fejlődés legfontosabb okának. Melyek tehát a felvilágosodás legfontosabb gondolati elemei?

Az első a felvilágosodás értelemközpontúsága. Eszerint minden egyes – akár elméleti, akár gyakorlati – problémára adott megoldási javaslatot az értelem ítélőszéke elé kell vezetni, és nem szabad kritikátlanul a hagyományra, valamilyen szent szövegre, karizmatikus személyekre vagy akár zsigeri meggyőződéseinkre hagyatkozni. Ebből következik, hogy a felvilágosodás ideáinak talaján álló demokratikus berendezkedés nem csupán és nem is elsősorban olyan rendszer, amely időről időre lehetőséget ad állampolgárainak, hogy az őket kormányzó hatalmat megválasszák (bár ez is fontos része a rendszernek). Hanem olyan berendezkedés, amely jól meghatározott feladatokkal rendelkező független és egymással bonyolult viszonyban álló intézmények segítségével igyekszik biztosítani, hogy a politikában minél magasabb szinten érvényesüljenek a problémák megoldását leginkább előmozdító elfogulatlan és ésszerű belátások.

A társadalmi intézmények közül kiemelt jelentősége van a tudománynak, amely a felvilágosodás gondolkodásának második központi eleme. A tudományos közösség tagjai azon versengenek, hogy ki képes a világról olyan állítást tenni vagy olyan elméletet alkotni, amelynek érvényességéről vagy legalábbis valószínű mivoltáról (elvben) bármilyen eszes lény meggyőződhet. Szemben a megérzésekkel, a karizmatikus személyek véleményével vagy a hagyománnyal, a társadalmi intézményeknek elsősorban a tudományos közösség belátásaira kellene támaszkodniuk, amikor a gyakorlati problémák lehetséges megoldásait számba veszik.

A harmadik központi elem a humanizmus. Az értelem ugyanis nemcsak a know-how-ra és a valóság helyes leírására tekintettel szolgál útmutatással, hanem a moralitás területén is. Az értelem segítségével beláthatjuk: semmilyen ésszerű indokunk nincs arra, hogy csak önmagunk számára tartsuk kívánatosnak az életben fontos értékek megvalósulását. Az értelem így a másokkal való együttérzés vagy szimpátia szövetségese, amely szimpátia arra sarkal bennünket, hogy olyan cselekedeteket hajtsunk végre, olyan gondolatok és gyakorlati megoldások mellett álljunk ki, amely több érző lény számára haszonnal jár. De mi tekinthető hasznosnak? Pinker szerint az, ami az összes fizikai lény számára bármiféle indoklás vagy észhasználat előfeltétele. Tehát az, ami az életben maradáshoz és a megfelelő életminőséget elősegíti, fejleszti a társas és analitikus kognitív képességeket, kielégíti a fizikai testtel rendelkező eszes lény értelmi és érzelmi igényeit. Azaz éppen azoknak az értékeknek a megvalósulásáról van szó, amelyek megvalósulását a felvilágosodás – ahogy az Pinker táblázataiból is kiderül – valószínűsíti és előmozdította.

Pinker könyve meggyőző és fontos, pontosabban: fontos, mert meggyőző. Annyiban mindenképpen, hogy a felvilágosodásnak nem szabad hátat fordítani, mert az éppen azoknak az alapvető értékeknek a megvalósulását mozdította elő, melyek mindnyájunk számára meghatározóan fontosak. Ám Pinker könyve számomra azt is bizonyítja, hogy miközben a szerző kiválóan érti a felvilágosodás eszmeiségét, nem igazán érti, hogy mások számára miért olyan problematikus ez az eszme. Pinker véleménye a könyv olvasása során egyértelműen körvonalazódik: a felvilágosodást ért bírálatok abból erednek, hogy a kritikusok nem ismerik az adatokat és a tényeket, illetve irracionálisan gondolkodnak.

Hogy Pinker sem egészen mentes az irracionálitástól, azt úgy vélem, a környezetvédelemmel kapcsolatos fejezet sajnos világosan mutatja. Pinker grafikonja, amely szerint a fejlett gazdaságokban egyre kevesebb karbonkibocsátásra van szükség egységnyi GDP megtermeléséhez, a klímaváltozás szempontjából nézve sajnos nem nyom olyan sokat a latba, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a fejlett gazdaságok is növekszenek (amely növekedés együtt jár a karbonkibocsátás növekedésével), valamint hogy a fejlődő gazdaságok közül a legnagyobbak (is) dinamikusabban növekszenek. Ha arra

építjük prognózisainkat, hogy ezek a trendek nem változnak, akkor bizony láthatjuk, hogy jó ideig a karbon kibocsátás mértéke csak növekedni fog. De az igazi baj – és ezt Pinker valamiért elhallgatja – az idő hiánya. Igaz, hogy a felvilágosodás elveit követve 150-200 év alatt sikerült megfejtenünk a repülés titkát – csak éppen a klímaváltozás problémáinak megoldására nincsen 200 évünk.

Nem arról van szó, hogy sutba kell dobni a felvilágosodás racionalizmusát és humanizmusát. Nem is arról, hogy a tudományos fejlődés nem lesz része a klímaváltozás problémájára adott válasznak. Hanem arról, hogy a felvilágosodást meg kellene haladni – nem abban az értelemben, hogy hátrat kellene neki fordítani, hanem hozzá kellene tenni valamit, ami hiányzik belőle.

Hogy mi ez a valami, korántsem egyszerű megmondani, de Pinker könyve közvetetten, éppen ott, ahol látszólag hibázik vagy csak féligazságokkal szolgál, mégiscsak ad valamiféle útmutatást. A szerző három hibát követ el: 1) félreérti a moralitás problémáját, 2) szegényes történelemfelfogással dolgozik, 3) összemossa az értelmet meghaladó és az értelemnek ellentmondó fogalmát.

Pinker a felvilágosodás szellemében a morális kötelességeket egyfajta szerződéselmélet segítségével értelmezi. Javaslatra szerint a morális kötelességeket úgy kell levezetni, hogy elképzeljük: mindnyájan mint fizikai tulajdonságaink által meghatározott személyek megpróbálunk közös megegyezésre jutni, amely egyformán véd mindenkit, és lehetővé teszi bárki boldogulását. Ebből a nézőpontból világos, miért morálisan helytelen például a rabszolgaság vagy a környezet esztelen rombolása: ezek a cselekedetek lehetetlenné teszik sokak hosszú távú boldogulását, mivel szükségtelenül korlátozzák a lehetőségeiket, és közvetlenül is kárt okoznak nekik. Ugyanakkor nem az az egyetlen morális kérdés, hogy mi kötelező erkölcsileg vagy tilos. Az is legalább ilyen fontos kérdés, hogy mi motivál bennünket a kötelességeink betartására. Pinker válasza e kérdésre nagyon rövid: az együttérzés (szimpátia) képessége, ami abban áll, hogy képesek vagyunk mások érdekeit és szükségleteit felismerni, szimpatizálni velük, és e belátás alapján cselekedni. Ám az igazi kérdés az, hogy mit tegyünk, ha mások érdekei és szükségleteinek kielégítése érdekében jelentős áldozatokat kellene hoznunk, s még csak abban sem lehetünk biztosak, hogy áldozatunk végül kézzelfogható eredményhez vezet. Az igazság az, hogy legtöbbször ilyenkor a lehető legracionálisabban járunk el: fennen hirdetjük az áldozathozatal szükségességét – s bízunk benne, hogy majd mások meghozzák helyettünk az áldozatot.

Pinker javára írandó, hogy látja az effajta moralizálásnak a visszataszító, sőt, kontraproduktív jellegét. Talán részben ezért tanácsolja inkább, hogy moralizálás helyett reménykedjünk a technológiai fejlődés sikerében, tehát abban, hogy az emberi találékonyság majd megoldja a problémákat. Nem vizsgálja meg elég alaposan viszont azt a nehézséget, hogy a klímaváltozás mérséklését célzó technológiák fejlesztése és terjesztése valójában óriási áldozatot követel a politikai és gazdasági elit jelentős részétől, sőt a világviszonylatban vagyonszorosnak tekinthető középosztálytól is.

Ezen a ponton érdemes szóba hozni Pinker kötetének egy másik vakfoltját. A szerző nagyjából a következő módon írja le a történelem menetét: a mezőgazdaság elterjedése után az emberiség több ezer évig tengődött anélkül, hogy különösebben érdemleges, statisztikailag mérhető fejlődést mutatott volna fel, egészen addig, amíg a felvilágosodás gondolkodói végre szakítottak a babonákkal, és használni kezdték kritikai képességeiket (egy kicsit igazságtalan így leegyszerűsíteni a gondolatmenetet, de sajnos csak egy kicsit). Pinker nem vizsgálja meg tüzetesen a kérdést: miért éppen akkor zajlott le a fordulat? Szerinte a társadalmi fejlettség bizonyos szintjén előbb vagy utóbb meg kellett történnie, ha nem Európában, akkor máshol.

Nos, aki ismeri a felvilágosodás történetét, az tudja, hogy a fejlődésben milyen jelentős szerepet vállalt a – nem pusztán az állam szükségletei által vezérelt – nemzetközi egyetemi és oktatási hálózat. Hogy került ez a hálózat Európa szívébe? A kérdés azért is

különösen érdekes, mert sehol máshol ilyen hálózat nem létezett addig a világtörténelem folyamán, és maguk a felvilágosodás gondolkodói sem hozhatták létre (hiszen a viszonylag kiterjedt oktatási-tudományos intézményrendszer a felvilágosodás egyik feltétele volt). A válasz: különböző, Pinker szcientista/humanista nézőpontjából irracionális eszmék alapján Európában elterjedt az a gondolat, helyes, ha az emberek a hit- és más tudományok oltárán feláldozzák az életüket, mivel ez szép és üdvös dolog. Egy olyan korban, amikor az emberek még nem remélhették, hogy a tudás oltárán elhelyezett áldozatok hatására a későbbiekben növekedni fog az életszínvonal. Ilyen értelemben a tudás és a tudomány – Pinker nézőpontjából nézve – eredetileg nem megfelelően megindokolt vállalkozás volt, miközben a tudomány irracionális tisztelete a felvilágosodás egyik kulturális lehetőségfeltétele.

Valódi fejlődés nem létezhet igazi önfeláldozás nélkül, ám az önfeláldozás szükségességét a kritikai értelem soha sem képes kellően megindokolni. Miért lenne kötelességem saját érdekeimet mások szükségletei vagy valamilyen eszmény megvalósulása érdekében radikálisan háttérbe szorítani? Vagy ha valamilyen morálfilozófiai elmélet alapján ez mégiscsak kötelességem lenne: végül is miért kellene teljesítenem egy ennyire sokat követelő kötelességet? Hiszen néhány szent őrült kivételével, akik valamiért mégiscsak így tesznek, senki sem kérhetné rajtam számon!

Talán vannak olyan megfontolások, amelyek úgy ösztönzik az embereket az átlagos kötelességeket bőven meghaladó önfeláldozásra, hogy – bár ezek az eszmék nincsenek az értelem igényeinek teljességgel megfelelően alátámasztva – mégsem mondanak ellent az értelemnek, inkább meghaladják azt. Pinker számára bármilyen világnézet, amely mellett nem szólnak kellően erős érvek, ellentétes az értelemmel és irracionális. Ugyanakkor az ő felvilágosodása konformista hozzáállásra ösztönöz bennünket: nincs más dolgunk, mint meggyőzően felmutatni, hogy társadalmi problémáinkra vannak/lesznek technológiailag megvalósítható megoldások, melyek alkalmazása nélkül a földi pokol vár ránk – aztán pedig reménykedni, hogy elég ember elhiszi nekünk, mielőtt még késő lenne. Számomra ez kevés. Nem látom, hogy ez a hozzáállás hogyan ösztönözné a szükséges lépések megtételére a világ hatalmasságait, és nem tapasztalom, hogy ez az üzenet például engem komolyabb áldozatok meghozatalára sarkallna. Nem szeretném elvetni a felvilágosodást, de úgy látom, a világnak most többre van szüksége.